

ב. על שירו של אדמו"ר שהתגלגל לארכיון "השומר-הצעיר"

ד"ר יהורם לשם

מכון מיג"ל ומכללת תל-חי, קריית-שמונה.

סיפור פגישתו של הרועה מרמת-יוחנן ברועה מקאליב

בבוקר גשום וסוער של שלהי מרחשוון הגעתי ל"יד-יערי" שבגבעת-חביבה, במטרה לאתר מסמך מסויים שהיה אמור להמצא בארכיון "אגודת הנוקדים" הנמצא במקום. את המסמך המבוקש לצערי לא מצאתי, מאידך זכיתי להתבשם מאוצרותיו של הארכיון המיוחד. במהלך הנבירה באחד התיקים, צדו עיני מספר מכתבים ומסמכים נוספים שיוצגו להלן. אולם מן הראוי להקדים ולומר מילים אחדות על הארכיון וגלגוליו וכן על יוצרו ואוצרו – מתתיהו שלם.

א- מתתיהו שלם וארכיון הנוקדים

את מתתיהו שלם (1904 זמושץ' פולין – 1975 רמת-יוחנן) ניתן לאתר בקצרה כרועה-צאן שהיה גם נעים זמירות ישראל. ברעיית הצאן החל ב 1928 כאשר קיבוץ בית-אלפא, אליו הצטרף כשנה קודם, רכש עדר כבשים. גם לאחר הפילוג בבית-אלפא והמעבר לקיבוץ רמת-יוחנן ב 1941 (אירוע המכונה "הטרנספר", בו נדדו אנשי מפא"י לרמת-יוחנן ואנשי השומר-הצעיר לבית-אלפא) המשיך לעבוד כרועה צאן, עבודה בה התמיד כל ימיו. בנשמתו היה מתתיהו אמן – משורר ומלחין פורה, שנחשב לאחד מאבות הזמר העברי בארץ ישראל המתחדשת: שיריו ולחניו נחשבים עד היום לנכסי צאן ברזל של התרבות העברית. עבודתו כרועה היוותה מקור השראה עבורו ודרכה מצא אפיקי ביטוי ייחודיים לכישוריו האמנותיים. מתתיהו עסק גם בחינוך והדרכת חברות נוער וגם בעניינים ציבוריים: ב 1930 היה שותף לייסודה של "אגודת הנוקדים העיבריים בארץ ישראל", בה היה פעיל מרכזי ובמשך שנים רבות נימנה בין עורכיו של בטאון האגודה, כתב-העת "הנוקד" (שיצא לאור בין השנים 1939-2007). מתתיהו היה גם ממעצביה של מסורת קיבוצית מחודשת של חגיגת מועדים חקלאיים דוגמת חגי העומר, הביכורים והגז, להם חיבר שירים, לחנים ומסכתות ספרותיות. על רקע פעילותו זו, הקים מתתיהו ברמת-יוחנן את "מכון הווי ומועד" שכלל ארכיון, עליו הוא סיפר לד"ר ציפי פליישר- חוקרת הזמר העברי (בראיון שערכה עימו ב 30.3.1963 – קישורית לראיון בסוף המאמר) את הדברים הבאים:

"ישנם שטחים, בהם מצאה החברה הקיבוצית ביטוי רב, כמו בהגדת הפסח – הן מבחינת המוסיקה, הספרות, העיטור וכו'. כן מצא ביטוי נרחב חג העומר, שהוא למעשה חידוש של חג ישן. וכן שאר חגי הטבע: גז הצאן, ט"ו בשבט, שמחת השואבה, ביכורים.

היה צורך לרכז כאן את החומר. החג שמתפתח בקיבוץ מוביל למחשבה המולידה יצירות הווי אלו. ייתכן ופעם הארכיון הזה יקבל ערך לכלל הארץ ויעמוד לרשות כלם בתועלת שיביא.

ישנם כמובן נושאים מגובשים יותר ומגובשים פחות. למשל, הנושא "הרועה והצאן" מגובש יותר – נכתבו הרבה מחזות, שירים, מערכונים. כאן נוצר רקע קיבוצי לכך. לנושא הזה יש קשרים עקיפים לעמים אחרים, כי הוא נוגע בענף הטבע, על כן בארכיון הוא נתן יותר לתצוגה".

הארכיון שטופח בידי מתתיהו במשך שנים הינו למעשה אוצר בלום של מסמכים ויצירות אמנות על ביטוייה השונים: שירה, ספרות, מוסיקה, צילום וציור, המוקדש לנושא "הרועה והצאן" בתרבות ישראל והעמים. בנוסף לארכיון האומנותי של מכון הווי ומועד, טיפה מתתיהו ארכיון מקביל בעל אופי היסטורי-ארכיונאי ורישמי יותר, אליו קיבץ מסמכים רבים של אגודת הנוקדים, ובו תיעוד פעולותיה ומעקב מפורט על התפתחותו של ענף הצאן בארץ. לאחר פטירתו ב 1975, נזנח הארכיון והתגלגל בין מספר אכסניות בתוך רמת-יוחנן, עד שנוצרה סכנה ממשית לשלומם הפיסי של מסמכיו. בשנת 2008, הועברו ארכיון "אגודת הנוקדים" וחלקים מן הארכיון האמנותי של "מכון הווי ומועד" לידי "יד יערי" – ארכיון "השומר הצעיר" שבגבעת חביבה (להלן אש"צ), שנתרם למשימה הלאומית של שימורו של אוצר בלום זה (עוד על ארכיון הנוקדים ברשימתו של יובל דניאלי, קישורית אליה נמצאת בסוף המאמר).

ב – שורשיו החסידיים של מתתיהו שלם

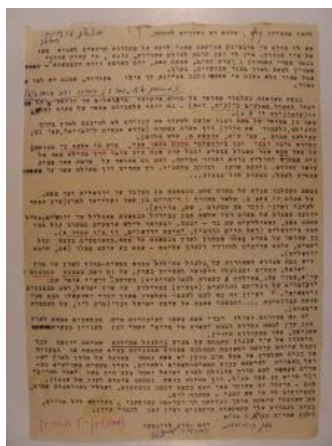
כרקע למכתבים שמצאתי בארכיון הנוקדים שיוצגו להלן, דומני שראוי להוסיף ולהצביע גם על שורשיו החסידיים של מתתיהו, שתיאר כך את הבית בו גדל:

"שני עולמות שרויים היו בבית הורי. אמא – שומרת הילכות מסורת באדיקות, אבא – נתון לזרם ההשכלה ולרחשי הזמן. שני מיני זמר שמעתי בביתנו. ניגוני העצובים של אמא הקוראת בספרי ה"תחינות", אבא – מהורהר תמיד ומזמר משירי לרמונטוב ומאנה. שני עולמות זה בצד זה, לפעמים מתוך ניגוד ולפעמים מתוך השלמה, ואני – קרובים לי מאוד שניהם. שתי שפות הילכו בבית. אבא, מורה במקצועו, מלמד עברית בעברית, קובע שעות לדיבור עברי, אמא דוברת אידיש עסיסית מתובלת אמר-עם, ובכוננית בין ספרי היהדות עבי הכרס חבויה הלשון הרוסית בכרכים של הקלסיקאים פושקין טולסטוי וכו'. כך זרמו להם החיים בביתנו בעיר זמושץ' עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה ואני אז כבן עשר. עם המלחמה נתערערו העולמות ובאו שנות תלאה ועקירה" (מתתיהו שלם, שירים אחרים, רמת-יוחנן, תשל"ו). מתתיהו בא מרקע חסידי, על סבו ר' טוביה וינר הוא סיפר: "סבי רצה להביא את הגאולה בדתו שלו. הוא פרש מן העולם, היה לומד תורה יומם ולילה בקלויז של הרבי". ("שיח לוחמים-פרקי מחשבה והתבוננות", תשרי תשכ"ח, עמ' 170). באותו מקום המשיך מתתיהו וסיפר: "הבית היה המקור הראשון ממנו שאבתי, הבית, החינוך, האבא, הסבא. זוהי שרשרת רצופה, משם שאבתי את האהבה לארץ ישראל, את הקשר לעברית את הקשר למקורות היהדות, זה היה המקור הראשון. אומנם הייתי חבר ב"השומר הצעיר" ו"החלוץ" אבל שאבתי קודם כל מבית אבא" (שם).

לא מפתיע איפוא כי ביצירתו המוסיקלית של מתתיהו ניתן למצוא שקיעין חסידיים: בראיון שהוזכר לעיל עם ד"ר ציפי פליישר, תיאר מתתיהו באריכות את תהליך ה"התמזרחות"

שעבר עם עלייתו לארץ וההשפעה הדרמטית של המוסיקה והתרבות הערבית המקומית, על יצירתו המוסיקלית. באותו ראיון הוא מספק פרטים רבים על שיריו ולחניו, וביניהם על מנגינת השיר "שה וגדי" (שהולחן בסביבות 1928-30): "את הנעימה זכרתי מילדות, אמא שרה לי. בלי טכסט. זאת נעימה חסידית". באותו ראיון הוא מזכיר שהשפעה חסידית נוספת הקיימת באחד מלחניו ושיריו הידועים – "וידוד יפה עיניים" (שחובר והולחן בסביבות 1943/4). ללחנים אלו צריך להוסיף גם את הלחן לשירי "רב ברכות", שאופיו החסידי תואר בפרוטרוט ע"י חוקר המוסיקה היהודית – יעקב מזור, במאמרו "מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי" (קישורית למחקר זה, בסוף מאמרנו). יתכן כי השימוש של מתתיהו ביסודות החסידיים שביצירתו המוסיקלית, נעשה בצורה בלתי מודעת. מאידך, מן הארכיון ומכתביו של מתתיהו מתברר כי הוא ניהל באופן מכוון דיאלוג מתמיד עם הספרות היהודית לגווניה: המניע הראשוני לכך היה היעדרם של טקסטים וניגונים מקוריים שהיווה בעיה מרכזית שניצבה לפיתחם של מארגניה של חגיגת הגז הראשונה (שנערכה בבית-אלפא בשנת 1931 או 1932) עליה סיפר: "...תוך כדי עבודה שוחחנו חייבים ניגונים, לחני תפילה, שירי כפר אוקראינים, הכל שימש בעירוביה. חשתי מוזרות בינינו אני ויוסף ה. שמן הדין שיהיו לנו שירים על גז הצאן והרי אין בנמצא כאלה לא בעברית ולא באידיש..." (שירי הגז הראשונים – פרק מתוך אוטוביוגרפיה, תצליל, קובץ ז' כרך ג', חיפה 1967). על מחסורים אלו התגבר מתתיהו במשך השנים באמצעות יצירה מקורית, אולם במקביל פעל כל הזמן לאיתורם של טקסטים מתאימים מן המקורות היהודיים ולשם כך נעזר הרבה במשפחתו ובידידיו. באותו חג ראשוני היה זה שלום אביו – המשכיל העברי: "...הגז עומד להסתיים ולא רחוק המועד שקבענו לציון חגיגי של המאורע. הגיעה בינתיים ביבליוגרפיה מפורטת בנושא הצאן אשר בקשתי מאבי והוא מציין: 'רועה עדריו נער' לרמח"ל: 'בנאות רועים' – קטע מאהבת ציון למאפ"ן..." (שם). בניסן 1940, מתתיהו ליקט, ערך והוציא לאור בבית-אלפא את גליון ג' של "הנוקד" שהוקדש כולו לחג הגז החדש – "לקט ספרותי לחג הגז" (אש"צ 12.125(3)-חטיבת ארכיון הנוקדים). בראשית הלקט כלולים הפרקים הבאים: "מן התנ"ך", "מן הספרות התלמודית", "מן האגדה" ו"מספורי החסידים". דומני שרצף הפרקים הנ"ל מוכיח בעליל כי מתתיהו חיפש לקשר את חג הגז המחודש לא רק עם המקורות המיקראיים (שהשפיעו רבות על יצירתו), אלא גם עם רבדים נוספים ומאוחרים יותר של מקורות יהודיים: ספרות חז"ל וספרות סיפורי החסידים. חיבה מיוחדת היתה לו למתתיהו לסיפורי רועים חסידיים: בתקיי אש"צ 13.125(3)-חטיבת ארכיון הנוקדים, נמצאו כמה וכמה כרטיסיות ובהם סיפורי רועים שלוקטו מ"אור הגנוז" של מרטין בובר על הבעל שם-טוב, רבי נחמן מברסלב, רבי בונם ועוד. גם במהלך שנות ה-50 וה-60, המשיך מתתיהו בחיפושו הטקסטואליים באמצעות ידידים משכילים ומומחים. דוגמא לכך נמצאת במכתב הבא שכתב לו המומחה לפולקלור יהודי ד"ר יום טוב לוינסקי, במוצש"ק ליל פורים תשט"ו (תמונה מס' 1):

"לחבר מתתיהו שלם, שלום רב ופורים לשמחה. שח לי היום ח' (חבר, י"ל) פינצ'וק שבקשת ממני לדעת על מקורות קדומים לאגדת העז של ש"י עגנון... (שלישיה זו: שלם, פינצ'וק ולוינסקי תופיע שוב במכתב שיוצג להלן בתמונה מס' 6).

תמונה מס' 1

ג – פגישתו של הרועה מרמח-יוחנן ברועה מקאלוב

ראינו עד כה שבאופן כללי היה למתתיהו יחס אוהד ליצירה החסידית, אולם מעיון בכתביו ובמסמכי הארכיון מתברר כי דמות חסידית מסוימת שבתה את ליבו באופן מיוחד. ב 1957 השתתף מתתיהו בעריכת והוצאת הספר "הרועה העברי", שהיה פרויקט דגל ספרותי של אגודת הנוקדים. בהקדמה לספר זה בסקרו את ההיסטוריה של רעייית הצאן בתולדות עמנו, כתב מתתיהו את הדברים הבאים:

"אף התנועה החסידית המהוללה בדביקותה וביצירת הניגון, שאבה לעתים השראתה מהרועים אשר בסביבה. ומסופר על ר' אייזיק מקאלוב: "שהיה נוהג לנסוע יום-ליער, היה מקשיב לניגונים המתוקים שמזמרים הרועים ומפזמים בחליליהם, היה תופס אותם ניגונים ומכניסם אחר-כך חזרה אל הקדושה (לחסידי מזמור – א גשורי)". (הרועה העברי, פתח דבר, מתתיהו שלם ודוד זמיר עורכים, הוצאת אגודת הנוקדים העברים בישראל, מרחביה, 1957). דברים בסגנון דומה כתב מתתיהו ב 1961 בסקירה נוספת על תולדות המרעה בתרבותנו: "אף התנועה החסידית שחוננה בדביקות וביצירת הניגון, שאבה לעתים השראה מן הרועים הנכרים אשר בסביבה. מספרים על ר' אייזיק מקאלוב (הטעות במקור, י"ל). שהיה נוהג לנסוע יום יום ליער, היה מקשיב לניגונים המתוקים שמזמרים הרועים ומפזמים בחליליהם, היה תופס אותם ניגונים ומחזירם אחר כך אל הקדושה". ("ניב הקבוצה", כרך י' חוברת ב', תמוז תשכ"א, יוני 1961).

מתברר שסיפורו של הרועה מקאלוב (רבי יצחק אייזיק טוייב, 1751 סרנש – 1821, קאלוב/קאליב הונגריה) כבש את ליבו של מתתיהו שהמשיך גם בשנים הבאות להתעניין בדמות זו ולקבץ אל הארכיון שטיפח חומרים הקשורים לרועה מקאלוב. בתקיי אש"צ 3.125(3)-חטיבת ארכיון הנוקדים, נמצאו גזירים ממוספי התרבות של עיתון "הצופה", ובהן הרשימות: "שיר הרועים של קאלוב" (מתאריך ה' אדר תשכ"ג) ו"הרועה מקאלוב" (מתאריך א' אדר ב' תשכ"ה) הכוללות גירסאות נוספות ומפותחות יותר לסיפור גילוי של הרועה מקאלוב. מרשימות אלו עולה כי מתתיהו למד גם על האדמו"ר הנוכחי מקאלוב (רבי מנחם מנדל טאוב שליט"א, דור שישי לרועה מקאלוב, אוד מוצל מכבשוני אושביץ) שעם עלייתו ארצה ייסד בראשון-לציון את קרית קאלוב. כפי שנוכח לקמן, מתתיהו וידידו השקיעו מאמץ מיוחד להשגת שיריו ולחניו של הרועה מקאלוב. דומני שבכדי להבין כיצד נשבה מתתיהו בקסמה של דמות מיוחדת זו, אין להסתפק בגירסת המקוצרת שהובאה לעיל אלא לקרוא את הסיפור כפי שקראו מתתיהו עצמו בספרו של גשורי, אותו הוא מזכיר בפתיחה לספר "הרועה העברי":

"האגדה מספרת שר' ליב שרה'ס, זו הדמות המסתורית בקרב ראשוני החסידים, הנווד ממקום למקום להעלות נצוצין קדישין, עבר פעם על פני אונגריא, התעכב בעיר סירנשט... רואה לפניו ילד כבן שמונה רועה אווזות באחוזה יעקב פיש. הילד התמים הזה עורר את תשומת לבו של ר' ליב, כי על כן בדרכיו ובמעלליו התנכר להיות נוצר לגדולות. ר' ליב לא

גרע עיניו ממנו ויתבונן לכל תנועותיו ומעשיו. והנה קלטה אזנו את שיחת הילד בדרכו, בינו לבין עצמו: "רבונו של עולם במטותא מינך, אולי יש לך אוזנות לרעותן, תנה אותן על ידי וארעה אותן בחנם בלי שכר". ילד המדבר ככה אל אלהיו בודאי הרבה מן התמימות דקדושה יש בו ובודאי שירה עילאית מפכה בלבו. וישאלהו ר' לייב: בן מי אתה? ויענהו: בן האלמנה רייזיל. ר' לייב לא התמהמה וישם פעמיו אל בית האלמנה ויפצר בה כי תתן לו את הילד והוא יחנכהו ויגדלהו לתורה ולמעשים טובים... ואייזיקל הקטן הובל לניקלשבורג לשיבת ר' שמלקה הורוויץ, שממנה יצאו הרבה מרבי החסידות... ובגמרו את חוק למודיו שב לעיר מולדתו... הוא תעה לו ביערים ושדות והתחבר אל הרועים ועשה אוזנו כאפרכסת לשמוע שירותיהם אשר נשאו אותו למעלה למעלה עד עולמות אין סוף, מקום המלאכים יזמרו וירננו לאל חי. ביתר צדד את לבו שיר רועים זה:

הר, הר, מה גבוהה אתה

כלה כלה מה רחוקה את

הר, הר, העלם מהר,

ואני אל כלתי אתקרב

לא. לא געגועים לכלה ואהובה הציפו את לבו לשמוע שיר רועים זה. ידע כי גם לו כלה ואולם היא במרומים והיא השכינה הקדושה אשר נתרקה מעל בנים אשר בשבי הם בגלותם המר. הלך לו לביתו וגיייר את השיר, תרגמו לעברית ושר:

שכינה, שכינה מה רחוקה את

גלות, גלות, מה גדולה את,

אלו היתה גלות קטנה

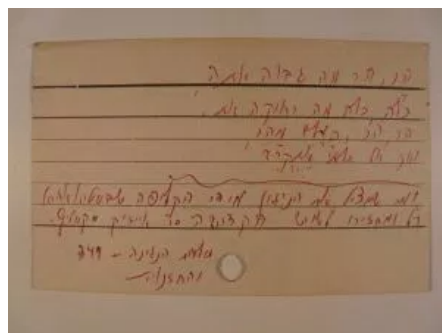
היתה השכינה קרובה אז

אלו מן הגלות הוציאוני

היינו שנינו יחד אז

...אל כל אשר פנה יצחק אייזיק הצעיר, האזין והקשיב אך ורק קולות שירה שנתגלגלו לעולם הזה והן עורגות לשרשן, למקורן העילאי. הכמיהה העזה ההיא לשוב למקור מחצבתן היא שנגעה במיתרי לבבו והעלתה הצלילים היותר נהדרים. הוא חדר לתוך גלגלי השירים, קרע מעליהן את קליפתן: בודאי לא אל כלה פשוטה כמשמעה יערוג שיר הרועים הנפלא. שומע אתה את שועת הצמאה, את נהימת הכיסופים, ומיד הנך מרגיש כי כנסת ישראל היא שתארוג את זמירותיה לאמא-השכינה. ברם את הקליפה גם אותה לא זרק. המקור האנוגרי לשירת "הכלה" גם הוא ישורר בפיות החסידים כמו חלקו השני, הפירוש להראשון שהוא בעיניהם התוך המקשר... כן. רק בכפר, על ברכי הטבע, אפשר היה לנשמה זו הספוגה שירה ופיוט, להמריא לשחקים. (יהודה יפת, האדמו"ר המנגן מקאלוב, לדמותו של ר' יצחק אייזיק טויב, בתוך "לחסידים מזמור", עורך מ"ש גשורי, ירושלים, תרצ"ו. הפניה בביליוגרפית לגרסאות נוספות של סיפור זה נמצאת במאמרו של ד"ר יצחק אלפסי, ראו בסוף הרשימה קישורית למאמרו).

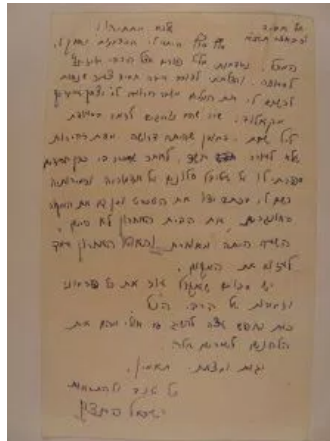
אמנם, חוקרי החסידות סבורים שלסיפור זה אין כל בסיס עובדתי/היסטורי (ראו בסוף הרשימה את מאמריהם של נפתלי בן-מנחם וד"ר יצחק אלפסי), אולם בתפיסה החסידית והעממית כבר התקבעה דמותו של האדמו"ר מקאליב כרועה המנגן ומזמר שירי רועים ומכניסם אל הקודש. לא ברור אם מתתיהו היה מודע לגישת החוקרים, מאידך נקל להבין כי נפש האמן של מתתיהו הלכה שבי דווקא אחר התפיסה העממית וכי חיבור טיבעי נמשך מהרועה המשורר – מתתיהו, אל הרועה המשורר – ר' יצחק אייזיק מקאליב. קשה לקבוע בוודאות מתי לראשונה שמע מתתיהו על הרועה מקאליב. למרות שספרו של הגשורי התפרסם כבר ב-1936, ב-1940 טרם הגיע ספר זה לידי של מתתיהו (כזכור בשנה זו הוא הוציא את הלקט הספרותי שהוזכר לעיל, בו הרועה מקאליב איננו מוזכר בחלק המוקדש לסיפורי החסידים). מאידך, כרטיסיה ובה מילות השיר "הר, הר..." בכתב ידו של מתתיהו נמצאה בארכיון, עם הפניה לספר "תולדות הנגינה והחזנות" שיצא לאור בשנת 1950 (תשי"א) ע"י חיים הריס (תמונה מס' 2, אש"צ 13.125 (3)-חטיבת ארכיון הנוקדים). בהנחה שספרו של הריס לא הגיע לידי של מתתיהו מיד עם צאתו לאור אלא מספר שנים

תמונה מס' 2

לאחר מכן, כי אז יתכן שמתתיהו נתוודע לרועה מקאליב במהלך עבודתו על הספר "הרועה העברי" שכאמור יצא לאור ב-1957. מכל מקום, באמצע/סוף שנות ה-50 הבין מתתיהו ששיריו וניגוניו של הרועה מקאליב ממשיכים עדיין להתנגן בפיהם של החסידים. ומתקופה זו מתחיל התיעוד בארכיון. בחלק הבא של רשימתנו נתוודע למאמציהם של מתתיהו שלם וידידו ישראל פינצ'וק שפעלו לקבץ אל מכוון הווי ומועד את שירי הרועים של ר' אייזיק מקאליב ולחננו.

המסמכים שלהלן נמצאים בתיקיית אש"צ 13.125 (3)-חטיבת ארכיון הנוקדים.

תמונה מס' 3

מכתבו של ישראל פינצ'וק אל מתתיהו שלם (תמונה מספר 3).

תל-אביב י"ז באדר תשכ"א

שלום מתתיהו !

סוף סוף היתה לי הזדמנות ושחק לי

המזל. נודמנתי בליל פורים אצל הרבי מויזניץ

לסעודה. והצלחתי לדובב איזה חסיד צעיר שנאות

לכתוב לי את המילים משיר הרועה לר' יצחק אייזיק

מקאלוב. שיר שהם נוהגים לזמר בסעודת

ליל שבת. כמובן שהיתה דרושה מדת זהירות

שלא לעורר חשד. לאחר שהכיר בי כבן חסידים

ספרתי לו על שטיבל סלונים על אדמוריה וזמירותיה

רשם לי בכתב ידו את הטכסט וכן גם את המקור

באונגריה, את הבית האחרון לא סיים,

השעה היתה מאוחרת והאוטו האחרון עמד

לעזוב את המקום.

יש סיכויים שאקבל עוד את כל פזמוני

וזמירות של הרב הנ"ל.

כעת נחפש עצה להשיג גם אולי מהם את

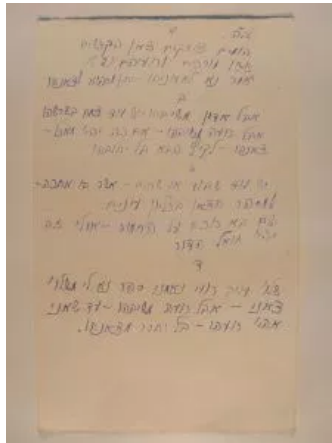
הלחנים לשרים אלה.

יגעת ומצאת תאמין.

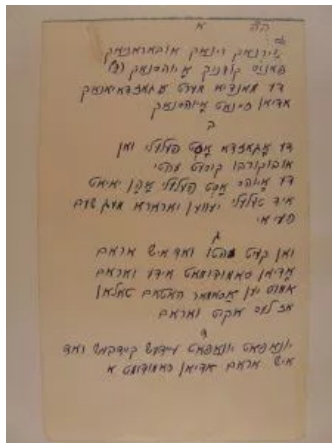
כל טוב ולהתראות

ישראל פינצ'וק

ישראל פינצ'וק (1907 סלונים – 1987 תל-אביב) היה דמות מיוחדת: בנערותו נמנה על מיסדי קן השומר-הצעיר בסלונים, למד תיאטרון ומשחק בוורשה טרם עלייתו לארץ. התגורר תקופת מה בקיבוצי עמק יזרעאל (שם כנראה פגש במתתיהו), התנדב לצבא הבריטי במהלך מלחמת העולם השנייה. עבד בקק"ל ונמנה על מיסדי ארגון יוצאי סלונים בישראל. היה ידען גדול בתחום הפולקלור היהודי ופעיל בארגון וניהול כינוסים תרבותיים. גם הוא, למרות שבחר באורח חיים חילוני, שמר בדרכו שלו על קשר פעיל עם מקורותיו היהודיים והחסידיים.

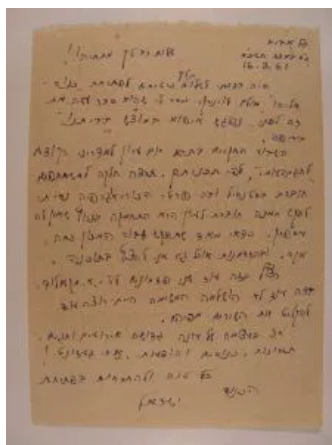

תמונה מס' 4

תמונה מס' 5

למכתבו הנ"ל צירף פינצ'וק את מילות "שיר הרועה לר' יצחק אייזיק מקאלוב", בכתב ידו של ה"חסיד הצעיר" בעברית (תמונה מספר 4 – "הומים צועקים") ובהונגרית (תמונה מספר 5 – "שירנאק רינאק").

תמונה מס' 6

כשבועיים לאחר מכן (בתאריך כח' לאדר תשכ"א 16.3.1961) שלח ישראל פינצ'וק מכתב נוסף למתתיהו (תמונה מספר 6). המכתב נפתח בדיווח על שני אירועים תרבותיים (שאחד מהם קשור לד"ר יום-טוב לוינסקי) ומסיים במילים הבאות:

...רצוף בזה עוד שני פזמונים לר' י.א. מקאלוב.

בזה עוד לא הושלמה המשימה הייתי רוצה עוד

להקליט את השירים מפיהם.

אנו בעצומה של עונה גדושה אירועים וחגים.

תמונות, כינוסים והופעות. אבי געזונט ! (העיקר הבריות, י"ל)

כל טוב ולהתראות בפתיחת הכנס

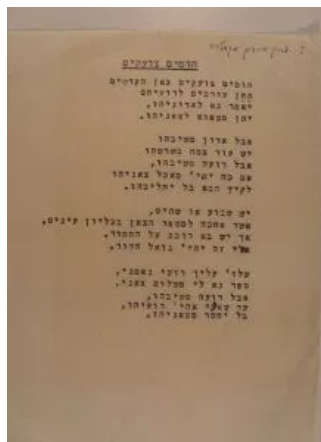
ישראל

תמונה מס' 7

ואכן באותו תיק שבארכיון הנוקדים נמצאו עוד שני שירים של הרועה מקאליב: "גלות גלות" (ביידיש) ו-"סול א קאקאש מאר" (בהונגרית, קרא התרגול), מודפסים על דף סטנסיל עם המילים "ר' יצחק אייזיק מקאלוב" בכתב ידו של ישראל פינצ'וק (תמונה מספר 7).

ה – שיר הרועה/הומים צועקים/שירנאק רינאק/הרועה והאדון

תמונה מס' 8

שיר הרועה שכתב "החסיד הצעיר" לפינצ'וק לא נותר בכתב יד, אלא עבר עיבוד: באותה תיקייה מופיע שוב שיר זה בשינויי עריכה קלים, מודפס על גליון סטנסיל עם המילים "ר' יצחק אייזיק מקאלוב" בכתב ידו של ישראל פינצ'וק, בראש העמוד (תמונה מספר 8). יש לציין כי בגליון הסטנסיל, שם השיר שונה מ"שיר הרועה" ל"הומים צועקים", הוא השם המקובל בקרב החסידים, המוכר אצלם גם בשמו ההונגרי, "שירנאק רינאק".

הומים צועקים

הומים צועקים צאן הקדשים

תחן עורכים לרועיהם

יאמר נא לאדוניהו,

יתן מספוא לצאניהו.

אבל אדון משיבהו

יש עוד צמח בשרשהו

אבל רועה משיבהו,
אם כה יהי' מאכל צאניהו
לקיץ הבא בל יחליבהו.

יש שבוע או שנים,
אשר אחכה למספר הצאן בכליון עינים,
אך יש בא רוכב על החמור,
אולי זה יהי' גואל הדור.

שלו' עליך רועי נאמני,
ספר נא לי משלום צאני,
אבל רועה משיבהו,
עד שאני אהי' רועיהו,
בל יחסר מצאניהו.

תמונה מס' 9

נוסח השיר שכתב "החסיד הצעיר" לישראל פינצ'וק ושנמצא גם בגליון הסטנסיל, זהה כמעט לנוסח השיר כפי שהודפס עשרים וחמש שנים מאוחר יותר, ב"ספר זמירות שבת קודש" שיצא לאור ע"י בית קאליב בבני-ברק, בשנת תשמ"ו (תמונה מספר 9, ראו הבדלים בכתבם ג' ו ד'). מעניין לציין שאין בידנו ראיה שמתתיהו היה מודע לקיומו של תרגום נוסף לשירו של הרועה מקאלוב, שנעשה מספר שנים מאוחר יותר, ע"י צבי ברמאיר (סופר, משורר, חוקר, מתרגם, עורך ועיתונאי, שהיה בעברו חבר שער-הנגב וכפר סאלד. התמנה כחבר-יועץ באקדמיה העברית ללשון בשנת תשל"ד) שהתפרסם בתשכ"ד ברשימתו של נפתלי בן מנחם בכתב-העת "סיני" כרך נה', עמ' שמד'-שמ"ו (תמונה מספר 10, צולמה מתוך ספרו ד"ר של טוביה (לאסלו) סילאג'י-ווינדט, ראו בסוף הרשימה):

הרועה והאדון

גועים פועים העדרים

על הרועה הם מתמרמרים:

"מלפני האדון יעלה נא רצון

ותבן יתן אל פי-הצאן".

אך האדון עמו משיח:

"ילקט להם מתוך השיח" !

אבל אדון אם כך תחרוף

בקיץ הבא לא עוד תחלוב !

יום תמים ועוד יומים

כפרק זמן של שבועים

אחכה לו למבקר

ואצפה לו גם יותר.

עיני, עיני נתתי בו

ועל החמור רכוב הוא יבוא,

שלו צפיתי בכל מאודי

ורק לו צפיתי מעודי.

"יום שלום לך נערי

האהוב, רועי יקירי,

אשאלך ממרומי,

היש היזק בבני-מרוני?"

והרועה ישיב, יאמר:

"עד שאני משמש את מר

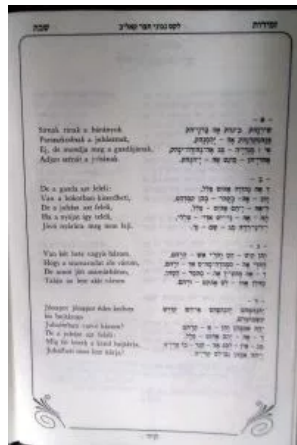
לא תנזק אף צפרנו

של גדי או כבש, בני-צאנו".

תמונה מס' 10

השוני באופיים הצורני והלשוני של שני התרגומים ניכר בבירור: בעוד שהתרגום "החסידי" נצמד למבנהו המקורי של השיר בן ארבעת הבתים, הרי שברמאיר בחר לפרוש את תרגומו על פני שישה בתים. אמנם בשני התרגומים ניכר המאמץ לשימור החריזה, אך העברית שבפי שניהם שונה מאוד: עברית מסורתית-פשוטה בגירסה ה"חסידית", מול עברית מודרנית-אמנותית בתרגומו של ברמאיר. לא ברור מי בדיוק תרגם את הנוסח החסידי, לפי סגנון הלשון יתכן שהיה זה מזמן, אולי עוד בהונגריה. כדאי לציין שגם בשפת המקור – הונגרית, קיימות מספר גירסאות של שיר זה (בתמונות מס' 10 ו 11, שני נוסחים שונים בהונגרית). עמית, ד"ר משה מירון הדובר הונגרית מלידה, אמר לי שמדובר בהונגרית מאוד עתיקה שאיננה מדוברת עוד. הוא הוסיף שתרגומו של ברמאיר מדויק יותר מבחינת השפה בעוד שהתרגום בנוסח החסידי הותאם כנראה למנגינה.

תמונה מס' 11

החשיבות שייחסו מתתיהו וחברו פינצ'וק לטקסט זה והמאמצים שהוקדשו להשגתו, מצדיקים דיון קצר בתוכנו:

השיר (בשני תרגומיו) מתאר דיאלוג כפול שמתנהל בין עדר הצאן לרועה (השכיר) מחד, ובין הרועה לאדון (בעליו של העדר), מאידך. בחציו הראשון של השיר שוטח הרועה בפני האדון את מצוקת הצאן ובקשתם לשיפור תנאי הרעה. כאשר מנסה האדון להשתמש, הרועה הנאמן אינו מרפה ומתווכח עימו. חציו השני, של השיר קצת פחות ברור. להבנתי, מתוארת בו צפייתו של הרועה לביקורו של האדון (הוא המבקר/מספר הצאן הרוכב על החמור). תיאור הרכיבה על החמור מעלה אסוציאטיבית את המוטיב המשיחי של "עני ורוכב על חמור" (זכריה ט' 9) ומרמז כי אין זה ביקור גרידא של בעל-בית אצל שכירו. מבחינתו של הרועה זהו מפגש הטומן בחובו תקוות גדולות וצפייה לגאולה. אולם כאשר המפגש יוצא לבסוף אל הפועל, השיח בין האדון לרועה נסוב אודות עניינים "ארציים" – שלומם הפיסי של הצאן. הצפיות הנשגבות שאולי יש לו לרועה נגוזו בפני דאגתו הכנה לשלום הצאן. בנאמנותו המוחלטת לצאנו מבטל הרועה את רצונותיו הרוחניים והשיחה עם האדון נסובה על צרכיו הגשמיים של העדר.

פרשנות מעניינת לשיר בכלל ולבית האחרון בפרט, נמצאת בסיפור הבא על האדמו"ר מויז'ניץ – רבי חיים מאיר הגר בעל ה"אמרי חיים", הוא הרבי מויז'ניץ אליו הגיע ישראל פינצ'וק בליל פורים תשכ"א:

"בשב"ק פר' וירא תשי"ז, שלושה ימים לפני פרוץ מלחמת סיני, שרר מתח רב באה"ק, מפחד הבאות ח"ו. הורה רבינו זי"ע לומר "שירנהק רינהק". כאשר שרו את התיבות "עד שאני אהיה רועהו, כל יחסר מצאנהו..." הצביע רבינו על עצמו, ואכן בס"ד לא נעדר איש מאנ"ש שהיו מגויסים במלחמה, ומהם גם במקומות מסוכנים בחזית הקרבות". (דוד אברהם מנדלבוים, "ספר היכל הנגינה", עמוד קי', ירושלים תשס"ה). מעניין לציין שהאדמו"ר מויז'ניץ ייחס חשיבות מרובה לשיר זה ולחלקו האחרון: "מזן זי"ע היה מתייפה בעת שזימרו את הזמר. לעיתים היה כ"ק מרן זי"ע מפזם לעצמו חרישית באמצע שולחן הטהור, בדבקות עצומה, את הקטע: "עד שאני אהיה רועהו, כל יחסר מצאנהו..." תוך שמזמר את המילים בשפה ההונגרית, כפי שהלחינם הרה"ק זי"ע." ("ספר היכל הנגינה", שם). נמצאנו למדים כי בתודעתו של רבי חיים מאיר הגר, הרועה הוא האדמו"ר, הצאן הם חסידיו והאדון הוא הקב"ה.

ספק רב אם הנהגותיו של האדמו"ר מויז'ניץ בעת שירתו את "הומים צועקים" הגיעו לאוזניו של מתתיהו, אם-כי לאור קשריו של ישראל פינצ'וק עם חסידות זו, אין לשלול לחלוטין את האפשרות שכך היה. מכל מקום דומני כי בחיפושיו הטקסטואליים שתוארו, התוודע מתתיהו לרעיון דומה כבר ב 1940 כאשר שיבץ בתוך חוברת "הנוקד" שהזכרה לעיל את המאמר הבא מספר הזוהר: "ומשה היה רועה את צאן יתרו חותנו... ולמה צאן ולא בקר? א"ר יהודה – כשהצאן יולדות הרועה נוטל אותם טלאים בחיקו, כדי שלא ילאו ויגעו, ומוליכם אחרי אימותם ומרחם עליהם. כך המנהיג לישראל, צריך להנהיגם ברחמים ולא באכזריות. מה הרועה את הצאן כשהוא רועה טוב, מציל את הצאן מן הזאבים ומן האריות, כך המנהיג לישראל אם הוא טוב, מציל מן האומות עובדות עבודה זרה ומדין של מעלה ומדריכין לחיי עולם הבא" (זוהר, פרשת שמות, ד"ה ומשה היה רועה).

סיכום ודיון

את יחסו של מתתיהו שלם למסורת ישראל, תיאר בקצרה החוקר יורם גורן: "...בשונה מאמנים אחרים, בני דור החלוצים, הוא לא חש עצמו מורד במסורת בית אבא. ויותר מכך – מתתיהו חיפש כל הזמן דרכים כיצד לשמור על קשר עם תרבות העבר." (יורם גורן, שדות לבשו מחול – על לאה ברגשטין ותורמתה לחג ולמחול הישראלי. רמת יוחנן, תשמ"ד, עמ' 50). נראה כי פרשת התעניינותו המיוחדת של מתתיהו ברועה מקאלוב שתוארה כאן, נבעה מאותו קשר עמוק לבית אבא ולמסורת ישראל. מאידך, יתכן כי היסודות הרומנטיים והסוציאליסטיים באישיותו של מתתיהו, תרמו גם הם לעניין המיוחד שגילה באותו נער יתום שעבד לפרנסת המשפחה ברעיית אווזים, שהשתלבה עם אהבתו למוסיקה ולשירת הרועים. ברשימתנו התחקינו גם על שמותיו של שיר הרועה/הומים צועקים/שירנאק/הרועה והאדון, נוסחאותיו, תרגומיו ופישרו. מספר שאלות נותרו עדיין ללא מענה: האם הצליחו מתתיהו וידידו ישראל פינצ'וק להשלים את המשימה ולהשיג או להקליט את התווים לשיריו של הרועה מקאליב? מה פשר אופי פעילותו החשאית/קונספירטיבית של פינצ'וק (שפעל לכאורה בידעו/שליחותו של ממתיהו)? איזה חשד הוא ניסה שלא לעורר בקרב החסידים? היתכן כי מעבר למטרת תיעוד השירים בארכיון היו למתתיהו כוונות להלחינם בעצמו ואולי אף לשלבם במסכתות האמנותיות שחיבר להגים החקלאיים המחודשים? האם היו לו כוונות כאלו גם עבור הלחנים המוקלטים שקיווה לקבל? כוונות מעין אלו שיכלו להתפשט ע"י החסידים כפסולות, עשויות להסביר את הפעילות החשאית שצויינה. כדאי לציין כאן כי כוונתו של פינצ'וק להקליט את שיר הרועה מפי חסידיו ויוניץ' יצאה אל הפועל בשנת 1975 ע"י חוקר המוסיקה היהודית יעקב מזור, שהקליט בעזרת חזני החצר את ניגוני שולחן השבת של האדמו"ר מויז'ניץ, ביניהם השיר "הומים צועקים" (הדגמה של קטע ממנו ניתן לשמוע בנספח מס' 1). ביצוע נוסף לניגון "הומים צועקים" של חסידיו "תולדות אהרון", מובא כאן בנספח מס' 2. ניתן למצוא ביצועים נוספים של שיר זה, חלקם בקולו הנעים של האדמו"ר מקאליב שליט"א, במספר דיסקים מסחריים שיצאו במשך השנים.

למעט חסידויות מסוימות, בציבור הכללי נודע השיר "הומים צועקים" רק למספר יודעי ח"ן. יתכן כי בשלב מסוים היה במחשבתם של ישראל פינצ'וק ומתתיהו שלם לחשוף את השיר הזה בפני קהל רחב יותר. אם אכן זו היתה כוונתם, הרי שבאחרון של כחמישים וחמש שנים ולאחר מסע תפלתול, אולי נסתייעו מאמציהם.

שלמי תודה

רשימה זו התאפשרה הודות לעזרתם המסורה והמקצועית של רבים שסייעו לי בלב חפץ ובפנים מאירות ולהם תודותי: יובל דניאלי, תלמה נשיא ותמר עמירן מ"יד יערי – מרכז תיעוד וחקר של השומר הצעיר" שבגבעת-חביבה. מירי פיינשטיין וד"ר נורית פיינשטיין מ"המכון להווי ומועד, מיסודו של מתתיהו שלם, קבוץ רמת-יוחנן". מר מיכאל הוך על שהרחיב את ידיעותי על חסידויות ויזנין' וקאליב. מר צבי צור – יו"ר "ארגון יוצאי סלונים בישראל", צילה רודן ודליה רודן, על הנכונות לשתף עימי מידע על ישראל פינצ'וק, דודו שוטרן על עזרתו בעריכת קטעי האודיו, עו"ד שי קפלן והרב אבישי אלבוים על קריאה ביקורתית של כתב היד ועזרה בעריכתו.

נספחים

נספח מס' 1 : הקלטת שמע (קובץ MP3) של השיר "שירנאק רינאק" – "הומים צועקים" מתוך ראיון מוקלט של יעקב מזור עם החזן בנימין הרטמן. פריט מס' YC 01077(15), בארכיון הצליל של הספרייה הלאומית, זמין להאזנה ברשת וגם להורדה. (יש להוריד את הקובץ למחשב המקומי ואז ניתן לשמוע)

נספח מס' 2 : הקלטת שמע (קובץ MP3) של ניגון "הומים צועקים" בביצוע חסידי "תולדות אהרון", ד' אלול, תשס"ז. הורד מאתר "קול הלשון – שעורי תורה ברשת" : <http://www.kolhalashon.com>

"האתר מאפשר לשמוע, לצפות ולהוריד את שיעורי התורה באופן חופשי, ומתיר בזאת להפיץ ולפרסם את כל התוכן הקיים בו אך בתנאי שאינו למטרות רווח והוצאות בשום פנים ואופן!".

מקורות לעיון נוסף והרחבה

מתתיהו שלם

1- על מתתיהו שלם, באתר "בצרוך החיים מורשת והנצחה בקבוץ רמת יוחנן" (כולל תמונות והפניות לאתרים נוספים).

<http://ry-hantzacha.org.il/GLpersonCard.aspx?id=165105>

2- אוסף שיריו ולחניו של מתתיהו, באתר "זמר רשת" :

<http://www.zemereshet.co.il/artist.asp?id=23>

3- ראיון שקיימה ד"ר ציפי פליישר עם מתתיהו שלם, מתוך ספרה "התפתחותו ההיסטורית של שיר העם העברי", חיפה, 1964, 2009 :

<http://www.tsippi-fleischer.com/book/pages365.html>

4- עוד על ארכיון הנקדים ואוצרותיו ברשימתו של יובל דניאלי, "הרועה העברי", הזמן הירוק, 29.3.2012 : ראו נא כאן.

5- למאמרו של יעקב מזור "מן הניגון החסידי אל הזמר הישראלי", קתדרה, גליון 115, עמ' 128-95, 2005. קישורית דרך אתר "זמרשת" :

<http://www.zemereshet.co.il/article.asp?id=30>

הרועה מקאליב

מאמרים מרכזיים המכילים ביבליוגרפיה מקיפה נוספת :

1- יצחק רפאל (ורפל), "תולדות החסידות – מאה צדיקים/תולדות וכתבים", עמ' מט'-נ', מוסד הרב קוק, י"ם, תשכ"ז.

2- ד"ר טוביה (לאסלו) סילאג'י-ווינדט, הצדיק מקאליב וקהילתו, ת"א, תשכ"ט. (תרגום לעברית והרחבה של הספר שיצא לאור בהונגריה בת"א ב 1960).

3- יצחק אלפסי, על אגדות יפות ללא כל בסיס הסטורי, שנה בשנה, תשס"ג. גישה למאמר מאתר אנציקלופדית "דעת":

<http://www.daat.ac.il/daat/kitveyet/shana/alfasi-1.htm>

4- נפתלי בן מנחם, "האדמו"ר מקאליב", ספר יובל : מוגש לכבוד הרב ד"ר ישראל אלפנבין על ידי ידידיו מוקיריו במלאות לו שלושים שנות יצירה בתורה ובמדע, מוסד הרב קוק, ירושלים, תשכ"ג.

5- נפתלי בן מנחם, "רבי יצחק אייזיק טוייב", "סיני" נ"ה, עמ' שמד-שמו, תשכ"ד.

:Share this

להיות הראשון שאוהב את זה.

Safranim's Blog

ערכות עיצוב *Twenty Ten*. יצירה של אתר חינוכי או בלוג ב־WordPress.com.